

# Antikommunistlik revolutsioon Eesti külas 1987–1991 Kanepi valla näitel

## I

REIN RUUTSOO

**P**ool sajandit Eestile peale surutud nõukogude süsteem vajas kokku ilma suuremate katastroofideta. Vene okupatsiooni elluviinud ja eraomandi natsionaliseerinud EKP osutus läbinisti oportunistlikuks seltskonnaks. Keegi ei püüdnud kaitsta oma põhimõtteid, ei levitanud kommunistlikku kirjandust, kõnelemata tõelisse poliitilisse opositsiooni minekust. Ometi on tegemist süsteemse muutusega, ühe režiimi asendamisega teisega, mida ei saa nimetada teisiti kui antikommunistlikuks revolutsiooniks (Lagerspetz, 1996). Enne oma lõplikku hääbumist asus end iseseisvaks kuulutanud EKP toetama rahvusriiki ja eraomanduse taastamist. Armutu võitlus nende mõlema vastu, võttes abiks valed, massiterrori, majanduse laostamise jne, oli olnud EKP tegevuse peasisu. On raske uskuda, et nii armetult võisid alla anda mingitki maailmavaadet ja eneseväarikust omanud inimesed. Küsimuseks on – kuidas oli see ikkagi võimalik? Kuidas oli nii märkamatu muutunud jõudude vaherkord ja lagunened monoliitne ideoloogia?

### 1. LÄHIAJALOO MIKROAJALOOISEST UURIMISEST

Eesti antikommunistlikku revolutsiooni on juba korduvalt ümber jutustatud. Kuid käsitlemise jutustav laad on end tunnetuslikult suuresti ammandanud. Samas on poliitikateaduslik, s.o seletav uurimine enamasti veel tegemata. Ilma protsesse avavate alusuuringuteta pole see võimalik. Üsna hästi on revolutsiooni arengut Tallinnas ja Tartus dokumenteerinud MRP-AEG liikumise materjalide kogumik. (Pärnaste, Niitsoo, 1998) Kuid meie teadmised maakondades aastail 1987–1991 toimunust on hoopis lünklikumad. Mõningat valgust heidavad Ain Saare mälestused Võrust. (Saar, 1998) Hoopis puuduvad aga teadmised sellest, kuidas arenes revolutsioon Eesti külas. Samas olen veendunud, et Eesti saatust otsustati neil aastail maal mitte vähem kui linnas. Küla ei olnud revolutsiooni perifeeria. Maa-inimene peegeldas vähemalt poolte eestlaste taht. Samas olid seal kujunenud hoopis eeldused rahvuslike jõudude koostöök ja identiteedi mobilisatsiooniks ning koos sellega EKP lammutamiseks.

Uurimuslikud teadmised ka okupatsiooni-režiimi toimimisest on veel pinnapealsed. Selle põhjused on nii akadeemilised kui ka poliitilised. Võimu kehtestamise ja kokkukukkumise taandamine üksnes vägivallale, kollaboratsioonismile või poliitilistele rehkenlustele on suuresti bolševistlik-hegelliku, "enesest teadliku" teadvuslik-ideeajaloolise primitiivse võitu rekonstruktsiooni jätkamine. Ajaloo algühikukuks on ikkagi oma tõsiasjade ette seatud, oma tegevust ratsionaliseerida püüdev, mitmekomponendilisi valikuid tegema sunnitud ja tihti n-ö nurkaetud indiviid.

Sootsiumi sotsiaalsete muutuste ja poliitilise arengu periodiseering ei lange tihti kokku. Poliitiline areng toetub sotsiaalsetele eeldustele ja teeb nad lihtsalt nähtavaks. Nii oli see ka Eestis. Laulev revolutsioon kui poliitiline protsess vallandus 1988. aastal, kuid selle eeldused tekkisid hoopis varem. Poststalinlikus administratiivriigis poliitilise terrori tähtsus vähenes, kuid süsteem püsis muutumatuks. NLKP/EKP ei taganenud komandopositsioonidelt, ehkki kontrolli kõikehõlmav totaalsus lõdvenes. Valitsemise/haldamise lisandus "juhtimise" elemente, mis tähendas ka administratiivsete organisatsioonide sisemise ja omavahelise suhtlusautonoomia lisandumist. Enam võimumasina distsipliinitusele/demoraliseerumisele kui liberaalsusele toetuv sallivus poliitikavälise algatuslikkuse suhtes toimus pigem "repressiivse tolerantsina", kui suutis oluliselt tõsta ühiskonna isereguleeriva korrastumise suutlikkust. Isereguleerimine kommunismi ehitamise alusstruktuure kindlustavas võimu ja ideoloogia vallas on põhimõtteliselt välistatud. (Lane, 1996, lk 81)

Inimloomupärane algatuslikkus ja laienuv autonoomia ei saanud NSV Liidus võtta ulatust, mis võimaldaks okupeeritud Eestis kasutada "paralleelse ühiskonna", "teise ühiskonna" jms mõisteid, millega iseloomustati alternatiivse kultuurielu, sõltumatute ametiühingute jne arendamisel saavutatud edu Ida-Euroopa riikides. (Beyme, 1996, lk 35–42) Seega pidi "alternatiivne olemine" ja alternatiivne teadvus võtma Eestis varjatumad vormid ja seda tihti ametlike institutsioonide raamides.

Antikommunistliku kodanikualgatuslikkuse taustaks olnud varjatud mehhanismide ja allikate uurimine on selle kirjutise peamisi eesmärgi. On ju selge, et rahvuslikult motiveeritud ja organiseeritud vastupanu avaliku elu sovetiseerimisele oli KGB jõulise infiltratsiooniga võimatu. (Waller, 1994) Seega pidi tsivilisatsioonilis-ajaloolise erinevuse alusel kujuneva demokraatlike traditsioonide, kultuuriväärtuste ja tsivilisatsiooninormide stiihiline vastupanu sovetlikule administreerimisele olema küllalt tõhus. Nende eelduste koostõu avanenud struktuursete võimalustega oligi antikommunistliku revolutsiooni edu võtmeks Eestis.

Aastail 1987–1991 vallandunud kaskaadse murrangu seletamiseks annavad palju tuge "võimaluste struktuure", poliitilise mobilisatsiooni eri viise ja sotsiaalse kapitali kujunemist käsitlevad teooriad. Need kontseptsioonid on käesoleva kirjutise taustaks ka siis, kui need pole eksplitsiitselt esitatud. Struktuursete lähenemislaadide väärtus on eelkõige selles, et need võimaldavad näidata, kuidas muutused said võimalikuks, kuidas nõukogulike institutsioonide raames tekivad eeldused, teadvuse struktuurid ning sotsiaalsete suhete võrgustikud, mis võimaldavad vähegi organiseeritud ja kooskõlastatult rahval end vastandada võimule. Kokkuvõtlikult võib muutusi ettevalmistavaid struktuurseid eeldusi käsitleda "autonoomiatena", ametlikust kontrollist väljapoolle jäävate "iseorganiseerumise kolletena".

Käesolev uurimus toetub eelkõige aastail 1995–1998 Põlvamaal Kanepi vallas Soome-Eesti ühisuuringugrupi tehtud poolesajale intervjuule, mida on täiendatud materjalidega perioodikast, arhiiviallikatest jne. (Samalaadset, seni veel jätkuvad uuringud Anijas, Kehras, Väätsal jm kinnitavad Kanepis tehtud uuringute põhitulemusi.) Eesmärgiks oli mikrotasandi analüüs Eesti sotsiaal-poliitilisest lähiminevikust. Traditsiooniline politoloogiline makrotasandi uuring jääb reeglina statistiliste keskmiste kaalumiseks, institutsioonide tegevuse uurimiseks, ideede analüüsiks, organisatsioonide tõhususe kõrvutamiseks jne. Mikrotasandi vaatlus võimaldab vaadata paljusid protsesse n-ö seestpoolt.

Mikroajalooliseks uurimistööks sobib hästi koha-ajaloo tasand. Populaarse kujutluse järgi peegelduvat "suur poliitika" lokaalajaloos "kui veetilgas". Põhijoontes see võib nii ka olla, kuid sotsiaalse mobiliseerumise mehhanismid on suuresti teised. Igasugune liikumine peab saama kohalikus "elavikus" või "elumaailmas" tähenduse ja saab toetuda kohalikele sotsiaalsetele ressursidele. Poliitikasse tõmmatud nn reainimesed kolhoosi/sovhoosi asulas elasid vähem "suurtes narratiivides" ning käitusid enam kommunitaarse loogika ehk terve mõistuse kohaselt.

Traditsioonilisemale elulaadile lähedased inimesed ei "ründä taevast", vaid tajuvad tegelikkust enam tervikuna. Kohalikul tasandil on kooskond (*community*) hoopis tihedamalt võrgustunud ja ametlikel institutsioonidel on suurem kalduvus muganduda kollektiivideks. Viimane muudab nad enam avatuks "ainevahetuseks" keskkonnaga. Pealesunnitud vaenulikud (võõrad) sotsiaalsed suhted ja elukorralduse viisid inimlikustuvad personaliseerumise vahendusel. Just need iseärasused muudavad lokaalse mikroajaloolise uurimise maal eriti paeluvaks.

Mikrotasandiuring võimaldab ajalugu rekonstrueerida mentaliteediajaloonä, indiviidi tasemel tehtud konkreetsete valikute ning nende taustaks olnud emotsioonide, teadmiste, arvamuste, väärtuste jne kontekstis. Hoopis rohkem saab teada sellest, mida loodeti, mida kardeti, kuidas arutati, kuidas sündmusi tajuti jne. Informantide anonüümsuse kaitsmiseks ei ole tsitaatides kasutatud nimesid, kuid tänane siinkohal veel kord kõiki oma mõtteid jaganud Kanepi valla inimesi.

## **GORBATŠOVLIK LIBERALISEERUMINE JA KODANIKUALGATUSE TÕUS**

Nõukogude süsteemi kokkuvarisemise peatamise üht kesket vahendit nägid Moskva "uutjad" mõõdukas liberaliseerimises, sealhulgas kodanikualgatuse reformis. Kuid korraga avardada autentset kodanikualgatusi ja samal ajal tõhustada NKLP kontrolli – see oli võimatu ülesanne. Ent NLKP siiski üritas. 1986. aastal asutati nõukogulik-bürokratlikul

viisil nn karskusühingud, nn töökollektiivide nõukogud, naiste ühendused jms. Kanepi ellu jätsid need ka mõningaid jälgi. Põlvas tegutses naiste ühendus, naiste nõukogud olid tegusad Kanepis ning Põlgastes. Põlvas loodi ka rahvuslik Eesti Naisliidu osakond. (Vill, 1988) Muude perekonna ja koduga seotud probleemide tõstatamisel võitlesid naised Nõukogude armees valitseva terrori ja üldse eestlaste mobiliseerimise vastu. (Vill, 1989) Üldkohustuslik, 1986. aastal Gorbatšovi korraldusel loodud karskusühing muutus kohalike sõnul naerunumbriks. (Jõgi, 1988) Kogu tegevus suubus lõpuks liikmemaksude sundkassseerimisega. Kuid samas loodi omaalgatuslikult ka loomulikke ühendusi nagu Põlva Inseneride Liit, Metsateenijate Liit, Põlvamaa Kultuurifond jt. Eesti Vabariigi aegseid arvukaid Põlvamaa seltsi hakati eeskujuks seadma. Tõllal löid Kanepi seltsid mõjuka ühisorgani – Kanepi konvendi. (Toomet, 1989) 1980. aastate lõpul hakati kavandama seltside maja ehitamist Põlvasse. (Reimer, 1988) Põlvamaa elu arendamiseks loodi Põlvamaa kultuurifond. 19. sajandi alguse suurkuju Philip von Rothi mälestuse säilitamiseks loodi Kanepis temanimeline selts, mis sai tuge Saksamaalt.

Süsteemivastase kodanikualgatuse esimese suure survegrupi moodustasid endised represseeritud. 1988. aasta jaanuaris tunnistas ülemnõukogu küüditamise Eestis ametlikult kuriteoks ja septembris 1988 tühistati 1949. aasta otsused kulakute väljasaatmise kohta. Süsteemi terrori ohvrite – seadusevastaselt represseeritud liit Memento oli sihtide seadmisel algul ettevaatlik. Eesmärgiks oli oma õiguste taastamine ja kahjutasu maksmise saavutamine. "Kanepi aktivistide osalemisel toimunud esimene kogunemine toimus 1988. aasta suvel salaja Võrus, Jüri tänaval. Memento juht Kanepis: "Sinna kogunes palju endisi teisitimõtlejaid, ka Rahvarinde tulevased juhtkujud olid kohal. Arutasime, kuidas suudaksime kaasa aidata Eesti iseseisvuse taastamisele. Korraldajaks oli Võru Rahvarinne. Kogunes 50–60 inimest Võru- ja Põlvamaalt."

Põlvamaal rajati Memento osakond 1989. aasta kevadel. Selles osalenu sõnul oli Memento algul paarsada liiget, kuid seejärel hakka-

sid 70–80aastased vanurid väsimata. 1989. aasta märtsis loodi Memento rühm ka Kanepis. Selle koosseis oli endise Kolõma vangirühma kirju: "Memento oli väga haralikiskuv. Sellesse kuulusid endised poliitvangid, küüditatud, aga ka inimesed, keda näiteks parteisekretär oli halvasti kohelnud ja kes nüüd väitsid, et neid kiusati taga."

Nõukogude anneksiooni õigusvastaseks tunnistamine ENSV Ülemnõukogu otsusega 1989. aasta 12. novembrist andis endistele poliitvangidele innustust – nüüd polnud nad enam "kurjategijad". Põlvamaa Endiste Poliitvangide Liit seadis eesmärgiks taastada vangistatud kooliõpilaste, metsavendade jt õigused. "Alguses oli meil Kanepis selliseid inimesi 20 ümber, nüüd on nende arv vähenenud kaheksale." Kolõma vangirühma meenutuste kohaselt oli "Põlvamaal suuri kogunemisi kolm-neli, üks neist toimus Andres Reimeri algatusel Kanepi kultuurimajas. (Vt ka Reimer 1989.) Seoses sellega tegime ametliku pöördumise Arnold Rüütlile, Edgar Savisaarele ja lehtedele." Etteruttavalt tuleb märkida, et represseerituse põhjal loodud poliitiline partei Õigusvastaselt Represseeritute Rahvuslik Erakond (asutatud 24.10.91) ei saanud aga oluliseks poliitiliseks jõuks. Samas sai selgeks, et väikeorganisatsioonid ei suuda tuua olulisi muudatusi süsteemi.

## KIRIKU VÕIMALUSTEST OPOSITSIOONIKS NÕUKOGUDE SÜSTEEMIS

Nõukogude ühiskonnas oli kirik ainus süsteemiväline mittenõukogulik ühendus, mida ei likvideeritud. Kuid kiriku roll Eestis polnud võrreldav niisuguse tähendusega, nagu tal oli SDVs, Ungaris, Poolas ja Leedus. Erinevalt kõigist muudest nõukogude organisatsioonidest ei olnud kirikul oma parteialgorganisatsiooni, mille abil seda vahetult kamandada. Kuid see eest infiltreeriti kirik täielikult KGB poolt. (Jürjo, 1996) Surve kirikule ja seega kiriku võimalused sõltusid suuresti kohalikest juhtidest. (Hart, 1993) Kanepis oli see päris tugev. Philip von Rothiga seotud kirikumõisa hoone, Kanepi vanim ehitis 19. saj algusest, lammutati EKP käsul. Kanepi kiriku õpetaja mäletab, et "võim-

sate keldrite kohal olev katus ja seinad lasti alla ja selle peale ehitati kolhoosi kontor". Analoogiline oli Erastvere surnuaia saatus: "Viiekümnendail aastail hävitati koos mõisnike kabeliga mõisnike surnuaed, kuhu oli maetud Eesti kuulsamaid saksa aadlikke." Mõlemast teost räägitakse Kanepis kibedusega. Säilinud on plaan teha ajaloolisest kirikuhoonest ladu.

1980ndate keskpaigani oli kiriku osa Kanepi avalikus elus, nagu kogu Eestis, peaaegu olematu. Kanepi ligi 80-aastasest õpetajat ei vahetatud noorema vastu. Naabruses asuv kool oli kirikuvastase propaganda keskus. 1990. aastate algul ametisse astunud noor kirikuõpetaja kirjeldas oma eelkäijat "viimase mohhikaanlasena, kes oli selles elulahingus alla jäämas". Ka külanõukogu pingutas, et tõrjuda inimesed, peamiselt noored ja intelligents, kirikust eemale. Nõukogude ajal "ei juletud minna kirikusse. Võis juhtuda, et keegi kandis ette, et käisid kirikus," kurtis noor raamatukoguhoidja. Kirjutamata seadus sulges usklike ees ülikooli ukseid ja tegi raskeks korraliku töökoha leidmise. Kanepilase mäletamist mööda valvas jõuluõhtul kirikuksel külanõukogu esimees isiklikult.

Kirikuliikmeid oli ligi pool tuhat, kuid pühapäeval oli teenistusel vaid kümnekond inimest. Elektri säästmiseks peeti jumalateenistust isegi pimedas kirikus (riik nõudis elektri eest kirikult neljakordse hinna). Isegi kiriklikud kombetalitused põlustati. "Õpetaja julgelt avalikult pidada vaid matuseid, ristimine käis ainult kodus. Matustega oli nii, et õpetaja käis eelmisel päeval kodus ja järgmisel päeval viis ilmalik matja lahkunu surnuaiale," kirjeldas süsteemi surve tulemusi Kanepi noor õpetaja. Kirik sai julgust avalikuks osalemiseks ühiskondlikes muutustes alles EKP võimu nõrgenedes. Nagu kinnitavad asjaosalised, toetasid kirikuõpetajad siis eelkõige rahvusradikaalseid liikumisi. (Paul, 1991)

On üsna ilmne, et pelgalt kohalikud kodanikuühendused ja kirik poleks suutnud vallandada olulisi muutusi maaelus ega ka tuleviku ilmet määravalt kujundada.

## EKP SAATUS EESTI KÜLAS

Mitmed NLKP võimu olemuse läänemaised käsitlused asetavad vägivalda kõrvale ka mingi "kollektiivselt karismaatilise" autoriteedi. (Jowitt, 1993) Eestis leppis maarahva suur osa kolhoosidega alles 60ndail aastail. NLKP võimu "karismaatilisus" okupeeritud Eesti külas on küsitav. Partei, mis 1949. aastal juhtis massiterrorit talupoegade vastu, oli ilmselt midagi muud kui 1988. aasta EKP. Paraku pole EKP evolutsiooni uuritud. EKP võimu kokkuvarisemise mehhanismi jälgimine mikrotasandil – Kanepi kolhoosi "algoritmisatsioon" näitel – võimaldab täpsustada vägivalda, rutiini ja veendumuste osatähtsuse muutumist okupatsioonivõimu haardes.

Rahva omaalgatuslikkus ja vastupanu halvati ka Kanepis üldise tasalülitamise skeemi järgi. Inimesed seati inimõiguste vastaste ja sügavalt ebamoraalsete valikute ette. "Parteise tuli astuda nii kolhoosis kui ka koolis, sest kuidas muidu oleks nad (inimesed) saanud oma võimeid arendada," põhjendas parteisse astumist endine külanõukogu esimees. Kolhoosi raamatupidaja kinnitas, et sellise survega teda murda ei suudetud. Kolhoosi aseesimees seati samuti valiku ette: "Mind tahteti mitu korda parteisse võtta. Ma ütlesin seltimes Madissonile (EKP Põlva rajoonikomitee sekretär – R.R.), et kui muidu ei saa aseesimees olla, siis ma võin ka oma ametist loobuda. Ja sellega see lõppes." Maakohtades ei olnud EKPl kaadri leidmine kerge. Kuuekümnendate "sulale" järgnevil aastail (1963–1974) oli seetõttu Kanepi külanõukogu esimeheks isegi mitteparteilane, aga siis ta vallandati. Hiljem, EKPsse astumise järel, pandi mees ametisse tagasi.

Tagantjärele antud hinnanguil ei olnud kommunistlikel veendumustel Eesti külas toetust. "Minu arvates oli neid eestlasi, kes kommunistlikku maailmavaadet omaks pidasid, väga vähe. Enamik ametnikke tahtis lihtsalt leiba teenida. Mina samuti," selgitas aastakümneid EKP nomenklatuuris olnud mees. Endise külanõukogu esimehest teati, et ta oli koolipoisina Siberi kaevandustes olnud, siis hakanud "aktiivseks nõukogude võimu poolda-

jaks, nüüd aga on Eestis Vabariigi eest võitleja". Tema nõukogudeaegne innukus tekitas pahameelt, kuid teda ei peetud kommunistiks, vaid lihtsalt oludega kohanejaks.

Endine koolidirektor, võimuaparaati kuulunud mees, tõstis nüüd esile neid seiku bioograafias, mida ta varem varjas: "Ma olen taluomanike perest, minu lähisugulane oli Eesti ohvitser, minu onu oli 12 aastat sunnitööl Karagandas, teine sugulane tapeti. Minu isa otsiti aastaid pärast sõda taga, ma ei saanud keskkooli lõpetada, kuna polnud komsomolis. Hiljem astusin parteisse, seejärel pakuti koolijuhataja kohta, sain rahvasaadikuks rajoonis, siis valiti EKP rajoonikomiteesse." Kahetsust ta EKP hävimise pärast ei tundnud, kuid "kuuevahetajat" rahvas ei usaldanud.

Kuna EKP kätte koondus defitsiitse kauba jagamine, siis meelitati parteisse ka nn nutusudega. "Parteikomitee jagas saabunud kaupa külanõukogule ja sealt helistati sõpradele, et seda ja toda on saadaval," kirjeldas üks Kanepi elanik privileegide toimet. Inimeste eneseväärikuse ja sotsiaalse kapitali ühe põhiosise – usalduse – kadu ja vastastikuse lugupidamise vähenemine oli üks nõukogude süsteemi destruktivseid tulemusi.

1980ndail hakkas Kanepi kolhoosi parteirakuke kokku kuivama. Kolhoosi tollase aseesimehe arvates oli sellel, kui pensionärid kaasa arvata, 40–50 liiget. Kooli EKP algorgis oli kümmekond liiget. EKP tegevus külas muutus suuresti formaalseks, mänguks. "Parteitöö koolis toimus tegelikult vaid paberil," selgitas õpetaja. Kooli endise asedirektori sõnul nende parteirakuke "paljastamise" asemel ennetas konflikte. "Poliitilises mõttes ei olnud meil õpilastega mingeid probleeme. Kui midagi ka juhtus, siis keegi ei tõstnud nii suurt kisa, et oleks sündinud probleeme."

Palgalisi parteisekretäre – "priileivasõidajaid", nagu kolhoosi endine raamatupidaja neid iseloomustas – ei austatud. "Parteiorganisator ei teinud tegelikult midagi, korjas vaid iga kuu makse," selgitas sama naine. Partei-sekretäri hinnati vastavalt sellele, kui vähe ta elu mõistuspärast korraldamist segas. Just see seletab, miks Kanepi rahvuslaste eestvedaja ei kaevanud EKP kohaliku juhi üle: "Kui mina

10. septembril 1981 Kanepi kolhoosi tööle tulin, siis oli parteiorganisatoriks Arno Tamm, hariduselt insener ja ta oli ka aseesimees. Ta oli Kanepist pärit ja mõistis parteimehiks olemist väga eestimeelselt. Ta ei teinud kellelegi halba. Tal oli vaid niisugune päritolu, et ema oli punastega seotud ja isaga oli midagi juhtunud. Ta sai asjast just nii aru, et üks asi on ametlik poliitika ja teine on poliitika väänamine nii, et see vastaks rahva huvidele." Sama meelt oli ka kolhoosi endine aseesimees: "Parteilased üldiselt mõistsid tavalisi inimesi ja nende soove, vähemalt mõistsid maamajanduse probleeme." Mingit loovalt-asjatundlikku tegutsemist neilt ei oodatud.

Perestroika aeg pani külapartorgid proovile. Viimane neist, kelle ülesandeks sai Lagle Pareki (tulevase Eesti Vabariigi siseministri) Kanepist minemakihutamine, põhjendas oma tegevust külanõukogu esimehele: "Võim kuulub töölistele ja talurahvale, kes on kehtestanud oma diktatuuri." Külanõukogu esimees arvas omalt poolt, et "mees on käinud Leningradi parteikoolis ja seetõttu rumal". Arutuse juured on Venemaal – see oli üldine veendumus.

Kanepi uuring kinnitab, et EKP püsis ka perestroika ajal koos "sisestatud" hirmu, mitte mingi müütilise "taastunud usu" najal, nagu EKP juht seda väitis. (Väljas, 1989b, lk 9, Väljas 1989a, lk 14) EKP Keskkomitee juhendamisel 24. veebruaril 1988 ka Kanepis kavandatud jõudemonstratsiooni läbikukkumine osutab, et maal oli partei sügavas isolatsioonis ja tegutsemisvõimetu. Poliitilise initsiatiivi võttis sõjaväestatud KGB, kes kasutas parteid oma legaalse käepikendusena. (Vt ka Kanepi päevad. Vabadussõja samba taastamine.) 1988. aasta suvel EKP kohalik aparaat Kanepis juba manööverdas ja hoidis rahvaga/avaliku arvamusega kokkupõrkamisest kõrvale. "Paisnik oli parteibüroo liige. Ma küsisin Paisniku käest, kuid ta ütles, et ei oska asja kohta midagi arvata, kuid ei sekkunud ka. Parteisekretär Mölder jälle vastas, et ta ei ole kohalik, ei tea asjast midagi ja ei taha sekkuda," meenutas samba taastamise eestvedaja. Samas oli ehitusorganisatsiooni partorg muinsuskaitse aktivist ja toetas aktiivselt samba taastamist.

1988. aasta teisel poolel sai EKP lagunemine avalikuks – Põlva KGB ülem Tereste kurtis 1988. aasta novembris rajooni ajalehes, et "parimad kommunistid lahkuvad parteist". EKP pidi olema nõrk, kui sellest lahkumine ei olnud enam suur risk. Perifeerias algas lagunemine varem. Kuid parteid püüti ka ära kasutada süsteemi enda vastu. 1989. aastal astusid Põlvamaa parteiorganisatsioonid juba avalikult NLKP poliitika vastu. Kanepi kooli parteirakke saatis (koos komsomoliga) protestikirja Interliikumise Eesti-vaenuliku tegevuse vastu. Kanepi naaberkolhoosi "Rand" algorganisatsioon protesteeris avalikus kirjas EKPl Baltimaade noorukite terroriseerimise vastu Nõukogude okupatsiooniväes.

EKP püüdis eestlaste lahkumist pidurdada, taganedes 1990. aasta kevadeks oma põhimõtetest, ja lõi iseseisva EKP. Külanõukogu esimees meenutas: "Kolhoosi parteialgorg pidas veel ühe erakorralise koosoleku. Tallinnast oli kohal hr Palmaru, tema esindas eestimeelset EKPd. Me ei teadnud, mis asjast arvata. Sõnavõttud kaldusid sinna poole, et meie tulevik on iseseisvus, turumajandus ja eraomandus. Algul ei juletud sõna võtta, kardeti, et ei tea, mis mehed need on. Võtsin sõna, paar inimest toetas mind. Palmaru kinnitas, et liigute õiges suunas ja sinna poole peabki liikuma. Seepeale hakkasid kõik naerma, hirm oli kadunud." Kuid "natsionalismi" ja eraomanduse legaalseks tegemisega kaotas EKP oma olemasolu põhjenduse. Ta lubas nüüd vaid seda, mida kõik teisedki parteid.

Partei aktivist nn Eesti-meelse EKP lõpust Kanepis: "Kõik käis lihtsalt. Minu meelest seisis EKPst tulnud kirjal Väljase allkiri. Selles seisis, et kes tahab, võib parteist vabalt lahku da. Tulemuseks oli, et keegi ei tahtnud enam parteis olla. Liikmepiletid saadeti rajoonikomiteesse, kooli organisatsioon lõpetas samuti." Kolhoosi aseesimehe sõnade kohaselt "ei pandud seda, et parteid enam ei olnud, isegi tähele". Kanepi kolhoosi EKP organisatsioon lõpetas maakonnas esimeste seas tegevuse. Koolidirektori sõnul lõpetati EKP algorganisatsioon koolis varem kui kolhoosis. Selle põhjuseks oli lihtsus – väikest organisatsiooni oli kergem lõpetada. Kolhoosnikel oli asi nagunii

juba "unustatud". Seega ei hääbunud EKP mitte kui programmilises võitluses, ideelises konkurentsias alla jäänud poliitiline ühendus! EKP lagunes kui kuritegeliku võõrvõimu tööriist.

Väljase-meelne kohalik aparaat Põlvas püüdis asjata hirmutamiseks EKP lagunemist peatada. "EKP rajoonikomitee kaadriosakonnast helistati ja hoiatati, et liiga varajasest partei likvideerimisest te veel annate aru." Seejärel veel ähvardati: "Te veel kahetsete ja tulete meilt oma pabereid tagasi paluma." Kanepilaste arvates kaitsti nõnda oma töökohti, mitte partei kui poliitilise organisatsiooni huvisid.

## RAHVAMALEVA KOLLAPS

Nõukogude võimuks nimetatud režiimi käepikenduseks oli nn miilitsa vabatahtlik abiline ehk Rahvamalev (RM) (asutatud 1961). Selle juhid olid äraproovitud kommunistid, millega tagati organisatsiooni "parteiline juhtimine". Kanepis seisis RMs kirjas ligi viiskümmend meest, tegutses vaid paarkümmend. Külanoökogu viimane esimees kinnitas "käsi südamel", et RM täitis olulist rolli avaliku korra hoidmisel, joodikute, huligaanide, liikluseeskirjade rikkujate jt pisisulide ohjeldamisel.

Kuid KGB ohjatud riigis oli RM rafineeritud tööriistaks rahvavõimu etendamisel. RM poliitiline usaldatavus Kanepis pandi proovile 1988. aasta kevad-talvel, kui taheti mahasuruda Eesti Vabariigi aastapäeva tähistamine. Erinevalt linnadest, kus pruugiti ümberriietatud miilitsaid ja sõdureid, ei olnud Kanepis nõnda tegutseda võimalik. Külanoökogu esimeest kohustati parteikoosolekul seadma RM, punased linnadid käel, "korda valvama". Võimulolijad tahtsid jätkata vana mängu, kus rahva üks osa teist terroriseeris. "Kohe koosoleku järel ütlesin parteisekretärile, et seda ma ei tee," meenutas tollane esimees. Avalik koostöö punavõimuritega oluks häbistav. "Meid oleks vaadatud kui võimu käsikuid," kõlas esimehe seletus.

Hirmu kadudes oli Rahvamaleva eemaldumine kuritegelikust võimust üsna ootuspärane. EKP tegi isegi katset Rahvamalevat punase käelindi asendamisega rahvusvärvilise kokardiga "eestistada". Selleks anti eraldi

määrus. (Semm, 1988) Sellele vaatamata hääbus struktuur koos ENSV lagunemisega. Rahvuslike liikumiste mahasurumiseks puudus EKPl nüüd tööriist.

## LAULEV REVOLUTSIOON

### 1987–1990 KANEPI PÄEVAD – AJALOOLOSE JA KULTUURILISE IDENTITEEDI TAASTUMINE

Ilma laiu masse, suuresti kogu eestlastest elanikkonda mobiliseerinud liikumisteta oleks poliitiline "lähimurre" olnud väga raske.

Kommunismi- ja venevastaste meeleolude esiletõus oli ajaloolis-identiteedilisel ja kultuurilisel mälul oluline roll. Tsenseerides kultuurist välja rahvuslikkuse, olid kommunistid tegelikult juba kujundanud "kontrakultuuri", mis vaid ootas tunnustamist. Kanepi päevad liituvad orgaaniliselt "laulva revolutsiooni" mobilisatsiooni üldise muustriga. Samas esindavad Kanepi päevad kogu Eestit tollal haaranud nn kodukandi liikumist, mille juured olid loomulikult minevikus, kuid mis sai hiljem olulist organisatsioonilist ja majanduslikkugi tuge Põhjamaadelt.

Kanepi päevad liidavad kolmel aastal – 1988, 1989, 1990 – toimunud tuhandeid inimesi kaasanud pidustusi. Kuna eeskujuks polnud niivõrd nõukogude ajal lubatud "rindesõpru", "vennasrahvaid" jne liitvad kohalikud "laulupäevad" (Kermas, 1978), vaid iseseisvuse ajal 1926. ja 1934. aastal toimunud pidustused, siis oli nende päevade poliitiline sisu ühemõtteline – iseseisvuse kultuurilis-sümbolne restitueerimine. Nõukogude aja laulupäevadel ladestunud "organisatsiooniline kapital" ja n-ö Eesti ajast päritud "kultuuriline mälu" põimusid autentse kultuurielu taastamise nimel. Just nende päevade vahendusel jäävad aastad 1988–1991 Kanepi valla ajaluku lootusriikaste ja tegusatena. Nende edukusele aitas kaasa tööik, et riigimajandite ressursse sai kasutada oma huvides ja liberaliseerumine julgustas tegutsema. Kodanikualgatuks vajalikku kahte keskset "isiklikku ressursi" – vaba aega ja vaba raha – oli tollal palju rohkem kui paar aastat hiljem.

1988. aasta Kanepi päevad, ehkki selle sisejuhatanud rongkäik toimus juba vanade seltside lippude all, oli veel "talitsetud". EKP KK salajase määruse alusel Ülemnõukogu presiidiumi poolt 12. jaanuaril 1988 jõustatud otsus kriminaliseeris Eesti Vabariigi sümbolika kasutamise. See otsuseke trükiti erakordse kiirusega ära ka Põlva lehes Koit. (Vaht, 1988) Just otsuse kiuste maaliti Krootuse asulas 1988. aasta kevadel kohaliku soojuskeskuse korsten rahvusvärviliselt triibuliseks.

Tuhandete osavõtjatega Kanepi päevade üheks naelaks oli kavandatud vaba mikrofon. Vaba mikrofon oli võte, millega päevade kavandajad lootsid läbi murda tsensuurist ja kutsuda rahvast mälestussamba taastamisele. Kuid EKP vastas šantaažiga. Parteisekretäri kohustati vältima sõnavabaduse kasutamist "ekstremistide" poolt. Muinsuskaitse juhti hoiatati, et kui ta kavatses vaba mikrofonil sel eesmärgil kasutada, avalikustatakse samas tema seadusevastane majandustegevus. Esimehe valmiskirjutatud kõne jäigi pidamata. Siiski – traditsioonilise tantsu- ja laulupeo kõrval räägiti ajaloo konverentsil esimest korda enam-vähem tõtt Kanepi minevikust.

Kõigiti püüdis EKP takistada päevadega liitva rahvuslike laulude vihiku avaldamist. Trükiloa saamiseks tsensuurilt pidasid korraldajad pikki vaidlusi EKP aparaadiga. Külänõukogu esimees: "Mul tuli 4–5 korda jutul käia, et need vanad eesti laulud saaksid ilmuda. Rajoonikomitee ei julgenud loale alla kirjutada. Siis läksin Tartusse ja koputasin Glavliti nooriku uksele. Ta jättis mu sinna tunniks seisma. Kõva vaidluse tulemusena sain vastuse, et lubada me ei saa, kuid tehke omal riskil. Siis läksin uuesti rajoonikomitee kolmanda sekretäri jutule. See ei julgenud alla kirjutada, pöördusin esimese sekretäri Rein Ahmani poole. Seegi keeldus alla kirjutamast. Laulud läksid siiski trükki. Selle kaanel oli Vabadussõja samba pilt." Hiljem kaebas rajoonikomitee sekretär päevade organiseerijale, et sai selles eest, et ei peatanud laulude avaldamist, "Väljaselt keskkomitees kõvasti võtta".

Kanepi päevade kõrgpunktiks olid 1989. aasta üritused. Need politiseerusid avalikult – rahvakogunemist kasutati Eesti Kongressile toetu-

se saamiseks ja seni "nõukogudevastaseks" peetud laulud, Eesti hümn kaasa arvatud, olid nüüd koondatud trükitud lauluvihikusse. 1990. aasta päevadel oli tunda, et neil polnud enam varasemat poliitiliselt mobiliseerivat rolli. Nõukogude võimust polnud enam vastast. Kanepi identiteet oli aga paljuski taastatud.

Kanepi päevad on suurel määral vorm, mille võttis rahvuslik antikommunistlik protest selle algfaasis, Eesti nn laulev revolutsioon. Kohaliku identiteedi kui äärmiselt olulise arengurekursi seisukohalt (Raagmaa, 1996) oli tegemist põhjaneva sündmusega. Kanepi kui väikese koosluse eneseteadvuse taastamises, suhete demokratiseerimises, kollektiivse mälu legaliseerimises jne avaneb mikrotasandil see, kuidas ja mil määral riigisotsialismi kujundatud ühiskondlikke eeldusi ja sotsiaalseid kapitale võis kasutada täiesti omaalgatuslikuks ühistegevuseks ja restaureerida rahvuslik-sümbolne väärtusmaailm. Nii sama õpetlik on jälgida EKP kasutatud võttes-tikku, rahvuslik-antikommunistliku mobiliseerumise takistamiseks nii organisatsioonilise kui ka sümbolse maailma kasutamisel.

## ÜLEMAALISTE RAHVUSLIKE MASSILIIKUMISTE VASTUPEEGELDUSED KANEPIS

Laulva revolutsiooni aastad 1987–1990 jäädvustavad Eesti ajalukku kui suurte, tervet Eestimaad haaranud massiliikumiste aeg. Arvukatest liikumistest kolm suurt – Muinsuskaitse Selts, mis alustas juba 1987. aastal, Eestimaa Rahvarinne (koondus 1988. aasta sügisel) ja 1989. aasta kevadel vallandunud Eesti Kodanike Komiteede liikumine – olid tähelepanuväärised kodanikualgatuse hoogustajad ka Kanepis.

## AJALOOLOSE MÄLU TAASTAMINE – MUINSUSKAITSELIIKUMINE KANEPIS.

Muinsuskaitse Selts sai laiemalt tuntuks 1987. aastal, alustades surnuaedade korrastamisega. Nii oli ka Kanepis, kus XIX sajandi alguse kirikuõpetajat Philip von Rothi tunnustati taas Kanepi suurkujuna. Kanepis kordus mitmeti võttes-tik, mida EKP ja KGB kasutasid,

takistamaks autentse poliitilise ajaloo ennistamist. Nõukogulik kodukoha/kodu-uurimine oli sovetiseeritud. "Kodu-uurimisel on oluline osa nõukogude inimeste, eriti noorte kõbelisel ja esteetilisel kasvatamisel. Seetõttu peab kodu-uurimises senisest sügavamalt kajastuma tegevus, mis on seotud võitlusega revolutsiooni- ja sõjarinnetel, nõukogude rahvaste sõprusega ja ühiste pingutustega kommunismi ehitamisel," rõhutati Põlvamaa koduloole pühendatud kogumiku eessõnas (Tarmisto, 1978, lk 7). Kanepi kooli kodukoha ajaloo muuseum-toas ei meenutanud miski isegi Eesti Vabariigi olemasolu. Veel 80. aastate teisel poolel toimis Kanepi koolis kodu-uurimine Moskvast ette kirjutatud programmi – "Nõukogude Liit on minu kodumaa" – kohaselt. (Pugast, 1988)

Muinsuskaitseliikumisel Kanepis oli selle algatajate antud tõukel oluline osa. Endine Kanepi külanõukogu aseesimees: "Mäletan, et Mart Laar esines 1986. või 1987. aastal (see võis olla alles 1987. aastal – R.R.) Kanepi keskkoolis Muinsuskaitse Seltsi tegevuse tutvustamiseks ja kõneles ka Eesti tulevikust. See oli väga mõjukas loeng. Neil oli kavatsus tulla suurema rühmaga surnuaeda koristama, aga tagamõtteks oli muidugi kohalikke ärgitada." Kanepi valiti "äratamise" kohaks seetõttu, et tal oli kuulsusriikas minevik. Seega oli vaibuv ajalugu ikka veel ressursiks.

EKP ja KGB tegid ka Kanepis katset muinsuskaitseliikumist pelgalt kultuuriajaloo uurimisse suruda. Kuid Kanepi rahvuslastel tekkisid üsnagi tihedad sidemed Võrus tegutseva ja Vabadussõjas langenute haudade korrastamisega võimude repressioonid esile kutsunud Võru muinsuskaitsete rühmaga, mis kandis nime Võru Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn Nr. 1. Kolonn osales hiljem oma lippude all Vabadussõjas langenute mälestussamba taasavamisel Kanepi keskuses. Nagu Võrus, nii ähvardati Põlvaski selts sulgeda, kuna see tegelevat poliitikaga. Põlva keskkooli direktor osales aktiivselt KGB juhitud kampaanias, mis püüdis takistada koolilastel seltsiga liitumast. (Lehestik, 1988) Põhjustuseks toodi, et selle liikumise üks aktiviste oli Kanepi kolhoosis tollal põllutööl olnud Lagle Parek. Inimõiguslane ja poliitvang ei sobinud KGB arvates juhti-

ma Stalini ohvreile mälestusmärgi püstitamist! Kanepilasest endine GULAGi vang oli veendunud: "Iga hinna eest taheti vältida niisuguste inimeste esiletõusu, kellel oli varem olnud silmapaistev koht nõukogudevastases tegevuses ja nende asemele püüti seada lojaalseid inimesi." Sellesse hinnangusse on kätketud kogu Moskva algatatud perestroika olemus, milleks oli pelk repressiivne tolerantus.

Kanepi noored märgatavat jälge oma kodukoha elu ümberkorraldusse ei jätnud. Kuidagi aga ei saa selle põhjuseks olla kommunistlikud veendumused. Eesti komsomoli vähegi tõepärane ajalugu on kirjutamata, kuid uurimistöö Kanepis osutab, et Eesti külas jäi see täiesti võõraks nähtuseks, mida suruti peale varjatud ja varjamatu terroriga. Kanepi õpetajate tagasivaated ei kinnita kuidagi prof Mikk Titma loodud ülevat pilti komsomolist kui "kaadrite sepikojast", kui noorte arengu ja eneseteostuse kindlustajast. (Titma, 1980, lk 252) Komsomol oli repressiivne poliitilise tasulülitamise vahend. Sellesse mittekuulumine tegi võimatuks edasiõppimise ja karjääri. Kanepi keskkooli pensionil olev direktor meenutab: "Kooli lõpetamise järel tahtsin saada õpetajaks. Anti mõista, et ilma komsomoli astumata seda töökohta ei saa. Hiljem visati mind poliitilistel põhjustel välja. See oleks olnud lõpp, kuid parteialgorganisatsiooni sekretär jättis minu paberid Võrru viimata. Sain jälle õpetada."

Kooli endine direktor meenutas, et "veel 1970ndail aastail vallandati koolist õpetajast komsomoliorganisaator, sest komsomole oli liiga vähe". 80ndail laostumine süvenes. Praegune koolidirektor: "Kanepi koolis oli komsomole 40 protsenti õpilastest. Kuid organisatsioon eksisteeris vaid nimeliselt. Pabereisse saadi vaid nende nimed, kes tahtsid edasi õppida või saada paremaid töökohti." Tema väljenduse kohaselt "perestroika aastail mingit survet, et komsomolis peab rohkem liikmeid olema, enam ei avaldatud". Perestroikaga lausvägivald lõppes. 1989. aastal andis komsomol endast ootamatult märku, kui Kanepi keskkooli õpetajate ja õpilaste ühiskirjas taotleti, et Eesti iseseisvuse vastase Interliikumise tegevus lõpetataks. Olematut komsomoli manipu-

leeriti ka seekord ja kasutati õpetajate poolt lihtsalt sildina.

Kanepis ei püüdnud eestlastest noored mingeid ametlikke struktuure oma poliitilistes huvides ära kasutada, vaid nende tegevus elavnes väljaspool ametlikke organisatsioone. Noorterühm Võru Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonn Nr. 1 osales ka Kanepis Vabadussõjas langenute monumendi taasavamisel. KGB ohvitserid muretsesid, et Kanepi noori ei tõmmataks kaasa. "Kui see kolonn Võrus tegutses hakkas, siis kardeti, et see tuleb ka Kanepisse, ja hoiatati, et mingeid rahutusi ei sünniks," meenutas tollane külanõukogu esimees.

Küsitlusest selgus, et õpetajad polnud loobunud kujundamast õpilastest ärksaid inimesi mitte ilma põhjuseta. Isegi stalinliku terrori lõppemise järel ulatusid KGB käed kõikjale. Üht õpetajat näiteks traumeerisid üliõpilas-aegade kogemused, nii et edaspidi loobus ta oma meelsust näitamast. "Üliõpilasajal Tartus oli meil ühes rongkäigus rebase figuuriga loosung, mille all seisis tekst: "Käed eemale rebasest!" Rebase saba oli aga Eestimaa kaardi kujuline. Miilits võttis meid kinni, kuulas üle ja süüdistas nõukogudevastase meeleavalduse korraldamises. Meid vabastati alles pärast dekaani vestlust miilitsaülemaga. Mitmel oli selle juhtumi pärast hiljemgi pahandusi ja see on mind edaspidi poliitikast kaugele hoidnud." Kool oli erilise ideoloogilise kontrolli all. Kanepi kooli eesti keele õpetaja meenutas õhkkonda sumbununa. Sündmusena oli meelde jäänud nn neljakümne kiri, mis levis ka Kanepis, ning "tekitas üle pika aja elevust ja tõi kaasa mõttevahetuse Kanepigi oludest". Kooliõpetajate osas saavutas KGB seega vähemalt välise lojaalsuse. Kuid nagu teine õpetaja meenutas, ei rutatud õpilaste meelsusest, kirjandites esinevatest mõtetest jne ette kandma, kuigi KGB seda soovis. Kui ka midagi juhtus, keegi midagi tegi, siis püüti see tema sõnade kohaselt "omavahel suurema kärata ära klaarida". Kool oli ka ateistliku kasvatuse peamine tugipunkt. Seega tasalülitati kunagine ärkamise taimelava – eesti kool – kommunistide poolt eriti tugevasti, mis vähendas Kanepitaoliste kõrvaliste paikade niigi nappi intellektuaalset kapitali.

Siiski oli Kanepi kooli ajalooõpetajal olulisi teeneid kohaliku muinsuskaitse liikumise edendamisel.

KGB tegi katset isoleerida Kanepit liikumise juhtidest hirmutamise teel. GULAGis olnud külanõukogu esimees meenutas: "Sain teatud kanaleist teada, et Mart Laar Muinsuskaitse Seltsist kavatseb mind intervjuuerida GULAGi kogemuste talletamiseks. Mind hoiatati rajoonikomiteest, et ma "hoiaksin keele hammas-te taga". Paari päeva pärast oligi Mart Laar magnetofoniga minu töötoas." Mart Laari tegevuse peatamiseks esitas Eesti NSV prokuratuur 1988. aasta sügisel talle teatavasti süüdistuse "organite" laimamises.

Kanepi Muinsuskaitse Selts moodustati 6. juunil 1988. Kultuurimajja kogunenud umbes kuuekümnest inimesest astus seltsi 28. Mitte kõik ei julgenud veel anda oma allkirja asutamisdokumentidele. Seltsi etteotsa valiti Leo Vijard ja tema asetäitjateks said Toomas Lauk ja Kanepi kooli ajalooõpetaja Merike Kaste. (Vijard, 1988) Selle peategevuseks sai EKP juhitud kuritegude dokumenteerimise ja hävitatud rahvuslike mälestusmärkide taastamise kõrval ka okupatsioonivastase mõtte levitamine. Seltsi esimene esimees Kanepis nägi sealset tegevust just selles: "See ei olnud ainult minevikupärandi kaitse, vaid poliitiline liikumine, mis võttis sellise nime. Selts oli kilbiks, eesmärgiks oli võimuvastatus ja rahva julgustamine niisuguste mõtete suunas." **T**

*(järgneb)*